

KIYÂME SÜRESİ

leyen insanın bu inancını akli temeller üzerine oturtması gerektiği de vurgulanmaktadır.

Bazı tefsirlerde (meselâ bk. a.g.e., IV, 193), “Kim Kıyâme sûresini okursa kıyamet gününde ben ve Cebrâil onun mümin olduğuna şahitlik ederiz” anlamında bir hadis rivayet edilirse de bu hadis güvenilir kaynaklarda yer almamaktadır.

BİBLİYOGRAFYA :

Buhârî, “Tefsîrü'l-Kur'ân”, 75; Müslim, “Şalât”, 148; Tirmizî, “Tefsîrü'l-Kur'ân”, 72; Taberî, *Câmi'u'l-beyân* (Bulak), XXIX, 116-119; Vâhidî, *Esbâbü'n-nüzûl* (nşr. İsmâ b. Abdülmuhsin el-Humeydân), Beyrut 1411/1991, s. 448; Zemahşerî, *el-Keşşâf* (Beyrut), IV, 189-193; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, XXX, 214-234; İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'ân*, Kahire, ts. (Dâru ih-yâi'l-kütübî'l-Arabiyye), IV, 447-452; Süyûtî, *ed-Dürrü'l-menşûr*, Beyrut 1403/1983, VIII, 342-364; Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, XXIX, 135-150; El-malîlî, *Hak Dini*, VIII, 5470-5487; Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*, İstanbul 1991, X, 169-236; M. İzzet Derveze, *et-Tefsîrü'l-hadis: Nüzul Sırasına Göre Kur'an Tefsiri* (trc. Şaban Karataş v.dğr.), İstanbul 1997, I, 299-310; Celal Kırca, *Kur'an ve Fen Bilimleri*, İstanbul 1997, s. 328-329.

İLYAS ÜZÜM

KIYAMET

(القيامة)

Dünyanın bağlı olduğu kozmik sistemde meydana gelecek değişimin ardından ölümlerin diriltilmesiyle başlayıp ebediyen devam edecek olan âlem.

Zamanın devrî olduğunu ve karma-tenâsüh inancına bağlı olarak dünya hayatının sürüp gittiğini kabul eden Hinduizm ve Budizm gibi dinlerin yanında zamanın düz bir hat şeklinde seyrettiğini benimseyen semavî dinlerde de kıyamet inancı bulunmaktadır. Her iki zaman anlayışına göre gerek insanın bir defaya mahsus olmak üzere içinde bulunduğu dünya hayatı gerekse sürekli yenilenip tekrarlanan devreler sonludur. Kıyamet, zamanın devrî olduğunu kabul eden dinlerde insanın içinde yaşadığı devrenin sonunu, evrenin ve insanın fânî olduğunu kabul eden dinlerde ise dünya hayatının sona erişini ifade etmektedir. Aradaki en önemli fark, birinde kıyametin bir defa olup bitmesi ve sonrasında ebedî âhiret hayatının başlaması, diğerinde devrelere paralel olarak kıyametlerin de sürekli tekrarlanmasıdır.

Dünya hayatının ebediliğini kabul eden klasik Hindu kozmolojisine göre evrenin tarihi, yaratılışla başlayıp yok oluşla sona eren devrelerin sonsuza kadar birbirini

takip etmesinden ibarettir. Bu devrelerden her birine “kalpa” adı verilmekte ve Tanrı Brahma nezdinde bir güne, dünya ölçeğinde ise 4 milyar 320 milyon yıla tekbül etmektedir. Her devrenin sonunda evren çözümlenip bozulmakta, kıyamet kopmakta, ardından yeni bir devre başlamaktadır. Her bir Brahma'nın hayatı Brahma ölçeğinde 100 yıl sürmekte, arkasından bir sükûnet dönemi gelmekte, daha sonra yeni bir Brahma vücut bulmakta, dolayısıyla devreler sonsuza kadar devam etmektedir. Her bir kalpa Krta, Treta, Dvapara ve Kali olmak üzere dört çağa (yuga) ayrılmaktadır. Sonuncu çağı kıyamete tekaddüm eden âhir zamandır ki Hint düşüncesine göre bu dönemde kötülük, inançsızlık ve tabii felâketler artacaktır. Dönemin sonlarına doğru inançsızlıkla mücadele etmek üzere mehdî Kalki gelecek, Kali Yuga'nın sonunda ise evren çeşitli felâketler neticesinde çözümlenip bozulacak, ardından yeni bir evren doğacaktır.

Hinduizm'den etkilenen Budizm'de de zaman, birbiri ardınca gelip sonsuza kadar devam eden ve kalpa adı verilen dönemlere bölünmüş olup her kalpa kendi içinde çözülme, kaos, yeniden teşekkül ve varlığını sürdürme safhalarına ayrılır. Her kalpanın sonunda çözülme ve yok olma vuku bulacak, karma doktrini gereği kötüler cezalandırılacak, iyiler mükâfat görecektir, ancak cennet ve cehennem devresi devamlı olmadığından bunu yeni kalpalar takip edecektir. Sözü edilen ebedî döngüden kurtulma ancak Nirvana'ya ulaşmakla mümkün olacaktır.

Âlemin yoktan (ex nihilo) yaratıldığını, fânî olduğunu ve zamanın düz bir hat şeklinde akıp gittiğini kabul eden ilâhî dinlere göre ise evrenle birlikte içinde yaşanan zaman da kıyamet denilen safha ile sona erer ve yeni bir âlemle birlikte sonsuz zaman başlar. Yahudiliğe göre âlem yoktan yaratılmış, Âdem ile Havvâ'nın itaatsizliğinden önce cennette altın çağ yaşamış, ardından onu içinde bulunduğu dünya hayatı takip etmiştir. Bu dünya (olam ha-zeh) hüküm günüyle (yom hadin) sona erecek ve öbür dünya (olam haba) başlayacaktır. Ancak yahudi düşüncesinde âhiret hayatıyla ilgili telakkiler uzun süre bir sisteme kavuşturulmadığı için Mesîhî dönemle gelecek dünyanın konumuna dair farklı yorumlar söz konusudur. Âhir zamanın sonunda (aharit ha-yamim) bir anlayışa göre önce kıyamet kopacak, ardından Mesîhî dönem başlayacak, da-

ha yaygın yoruma göre ise önce 1000 yıllık bir Mesîhî dönem gelecek, arkasından yeni bir dünya kurulacaktır. Yahudi inancında âhiret hayatının en önemli alâmetlerinden biri olan hüküm günü öncesinde seller, zelzeleler, güneşin ve ayın kararması, yıldızların dökülmesi gibi tabiat üstü olaylar, korkunç değişiklikler vuku bulacak, her yeri karanlık saracak, daha sonra ölümler dirilip hesaba çekilecek, kötüler cezaya çarptırılacak, iyiler de mükâfatlandırılacaktır (İşaya, 13/6-16; Yoel, 2/2-11; Tsefanya, 1/14-18).

Hıristiyanlık'ta da dünya hayatı sonludur. Savaşlar, kıtlıklar, zelzeleler, fesadın çoğalması, yalancı peygamberlerin, mesîh iddiasında bulunanların ortaya çıkması gibi çeşitli alâmetler bu sonun işaretleridir. Bütün bunların ardından güneş kararacak, ay ışığını vermeyecek, yıldızlar gökten düşecek ve göklerin kudretleri sarsılacaktır. Gökler büyük gürültüyle zeval bulacak, maddî unsurlar yanarak yok olacak, yer ve yeryüzünde yapılmış her şey yanıp tükenecektir. O günü ve saati sadece Allah bilmektedir. Ardından insanlar dirilip mezarlarından çıkacak, hesaba çekilecek, kötüler ebedî azaba duçar olacak, iyiler de ebedî hayata kavuşacaktır (Matta, 24/3-25/46; Markos, 13/5-35; Luka, 21/5-31; Yuhanna, 5/27-29; II. Petrus, 3/10).

Câhiliye dönemi Arapları ruhun beden den çıkmasıyla meydana gelen ölüm hadisesini bir dinlenme ve yok oluş şeklinde telakki etmişlerdir. Çeşitli âyetlerde Hz. Peygamber'in muhataplarının ba's ve haşre inanmadıkları, Kur'an'ın bu konulardaki beyanlarına karşı tepki gösterdikleri ifade edilir (Cevâd Ali, VI, 122-131). Arap dilinde ba's, haşr, cennet, cehennem gibi kavramların yer alışı ve bazı Câhiliye şiirlerinde basit tasvirlerin göze çarpması, İslâm öncesi Araplar'ında ölümden sonra ikinci bir hayatın mevcudiyetini belgeler nitelikte görülmemektedir (a.g.e., VI, 131-142).

Kıyâmet kelimesi “kalkmak, dikilip ayakta durmak” mânasındaki **kıyâm** kökünden isim veya masdar olup “dirilip mezarından kalkma, Allah'ın huzurunda durma” yahut “bu olayın başlangıcını teşkil eden kozmik değişikliğin vuku bulması” anlamına gelir (Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, “kvm” md.; *Lisânü'l-Arab*, “kvm” md.). Kur'an'da kıyamet kelimesine çok yakın bir muhtevada kullanılan **âhiret** -beş yerdeki farklı kullanılışı hariç-

110 yerde geçmekte, yirmi altı âyette “el-yevmü'l-âhir” terkihiyle yer almaktadır (M. F. Abdülbâki, *el-Mu'cem*, “âhîr”, “âhîret” md.leri). İslâm inancının üç temel esasından birini oluşturan kıyamet veya âhîret konusu sayısı yüzleri aşan, çok değişik ve etkileyici üslûplar taşıyan âyetlerde ve müstakil sûrelerde ele alınmıştır. Burada, toplum hayatında büyük önem taşıyan mesuliyet duygusunun telkin edilmesinin bir hedef teşkil ettiği şüphesizdir. Ayrıca, “Herkes yarın için ne hazırladığının bilincini taşımaktadır” (el-Haşr 59/18) âyetinde ifadesini bulan geleceği düşünme ve ebedî hayatın mutluluğunu sağlama uğruna faaliyet gösterme ilkesinin hâkim rol oynadığını da söylemek gerekir. İnsan duyularıyla algılayabildiği, acı ve tatlı tecellilerinin süjesini oluşturduğu dünya realitesini anlamakta güçlük çekmediği halde uzak geleceği, hatta zaman zaman dünya planındaki yakın geleceği bile ihmal edebilen bir psikolojiye sahiptir. “İnsanların içinde bulunduğu dünya hayatı geçici bir zevk ve eğlenceden ibarettir. Âhîret yurduna gelince asıl hayat oradaki hayattır, keşke bunu bilselerdi” (el-Ankebût 29/64) meâlindeki âyette de vurgulandığı üzere ölüm sonrası hayat ebedî olduğu ve önceden hazırlanan imkânlar çerçevesinde sıkıntılar veya mutluluklar içinde devam edeceği için bütün ilâhî dinlerde önem kazanmıştır (krş. el-A'lâ 87/16-19).

Kıyamet konusuyla ilgilenen âlimler onun dehşetini, vuku buluş biçimini, çeşitli merhalelerini ve alacağı son şekli belirlemek için Kur'an'da yer alan isimleriyle bu isimler çerçevesindeki muhtelif tasvirleri göz önünde bulundurmuşlardır. Gazzâlî'nin, *İhyâ'ü 'ulûmi'd-dîn*'inde “yevm” kelimesiyle oluşturduğu terkip veya cümlelerin sayısı yüzü aşmakta (VI, 161), Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî ise birkaçı hadislerden alınmak üzere elli kadar isme yer vermektedir (*et-Tezkire*, I, 325-356). İbn Kesîr'in sıraladığı isimler doksana yaklaşmaktadır (*en-Nihâye*, I, 255-256). Bu müelliflerin kıyamet için kaydettikleri isimler genellikle yevm kelimesiyle oluşturulan ve “şöyle şöyle olacağı gün” anlamına gelen terkipler şeklindedir ve isim olmaktan çok kıyametin kopuşuna dair tasvirler yapan, kıyamet hallerinin dehşetini anlatan sıfatlar durumundadır.

Kur'ân-ı Kerîm'de zaman zarfı olan “yevme”, “yevmeizin” kelimeleriyle oluşup kıyameti tasvir eden âyetlerin sayısı 400'e

yakındır. Bunların yetmiş “yevmü'l-kiyâme” şeklindedir (M. F. Abdülbâki, *el-Mu'cem*, “yevme”, “yevme'izin”, “yevmizin” md.leri). Ayrıca Kur'an'ın altmış yedinci sûresi olan Mülk'ten itibaren yer alan kırk sekiz sûrenin büyük ekseriyetinin en belirgin muhtevası kıyamet konusudur. Bunlardan başka “kıyametin kopma zamanı” demek olan *sâat* (a.g.e., “sâ'at” md.), “dünyanın sonu” anlamına gelen *ukbâ* (ukbe'd-dâr, er-Ra'd 13/22, 24, 35, 42), “mutlaka gerçekleşecek olan realite” mânasındaki *vâkıa*, “kimini alçaltan, kimini yükselten olay” anlamındaki *hâfîda-râfia* (el-Vâkıa 56/1-3), “yeniden diriltmek, dirilterek hesap meydanında toplamak” mânasındaki *ba's* ve *haşr* (el-Hac 22/5; Kâf 50/44) kelimeleriyle bunlara benzer kavramlar kıyamet için kullanılmıştır. “Dönüş, dönüş yeri, çıkarıldığı yer” anlamına gelen ve bir âyette yer alıp bir yoruma göre kıyamet mânasında olan *meâd* kelimesi de (el-Kasas 28/85; Taberî, XX, 150-153) özellikle kelâm ve felsefe kitaplarında kıyamet yerine kullanılmıştır.

Kıyamet veya âhîretle ilgili eserlerde bol miktarda hadis rivayeti zikredilmekle birlikte A. J. Wensinck, konularına göre hazırladığı *Miftâhu künûzi's-sünne* adlı hadis indeksinde âhîret ve kıyamet konularına yer ayırmazken *ba's* mevzuuna altı sütunluk bir hacim tahsis etmiştir (s. 79-81). Onun hacimli hadis indeksini oluşturan *el-Mu'cem*'inde de kıyamet maddesine rastlanmamaktadır. *Kütüb-i Sitte* ile İmam Mâlik'in *el-Muvaţta'* ve Dârimî'nin *es-Sünen*'inden oluşan sekiz hadis mecmuasından sadece Müslim'in *eş-Şahîh*'inde “Şifâtü'l-cenne”, Tirmizî'nin *es-Sünen*'inde “Şifâtü'l-kiyâme”, “Şifâtü'l-cenne”, “Şifâtü cehennem” bölümleri yer almaktadır. Mâlik'in *el-Muvaţta'*'ında bulunan “Cehennem” bölümünde sadece iki hadis rivayeti mevcuttur. Ayrıca Buhârî'nin *eş-Şahîh*'i ile Dârimî'nin *es-Sünen*'inde yer alan “Rikâk” bölümlerinin son kısımlarında kıyamet konularına dair hadisler rivayet edilmiştir (Dârimî, “Rikâk”, 79-122; Buhârî, “Rikâk”, 39-53).

Kıyamet, semavî dinlerin temel iman esaslarından biri olarak kabul ettikleri bir konu olmanın yanında mevcudiyetine inananlarca ebedî hayatlarını ilgilendiren çok önemli bir husustur. Bu ölümsüz âlem hakkında bilgi edinmek için başvurulacak yegâne kaynak nakildir. Kur'an'da yer alan âyetlerle akaid alanında delil kabul edilebilecek derecede sahih olan hadislerin muhtevası insan aklının çözümü

aradığı her probleme cevap vermemektedir. Bu sebeple ilk dönemlerden itibaren kıyamet alâmetleri, kıyametin çeşitli merhaleleri, cennet ve cehennem hayatıyla ilgili birçok zayıf veya mevzu rivayet ortaya çıkmıştır. Biyografi eserlerinde kendisinden güvenilir, titiz bir araştırmacı (sika, mütkın) diye söz edilen Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî'nin kabir ve âhîret hayatı hakkında çok meşhur olan *et-Tezkire*'si bunun örneklerinden birini teşkil eder. Eserin ilmî neşrini gerçekleştiren Ebû Süfyân el-Bestavîsi, kaynaklarını tesbit ettiği hadis rivayetlerinin epeyce bir kısmının zayıf veya mevzu olduğunu belirtmekte, eserde iman konusunda asla delil teşkil edemeyecek kıssa, nakil ve rüyaların yer almasından yakınmaktadır (Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, neşredeninin girişi, I, 3-4; hadislerin sıhhat derecelerini de gösteren indeksi için bk. II, 602-638).

Yaygın bir kanaate göre herkesin kıyameti kendi ölümüyle başlar. İnsan, yaratılışının gereği ölümü hoş karşılamaz. Kur'ân-ı Kerîm'in çeşitli âyetlerinde dünyanın meşrû nimetlerinden faydalanılması emredilmiş ve yeryüzünün imar edilmesi istenmiştir (el-Bakara 2/168, 172; el-Ankebût 29/17; el-Cum'a 62/10). Hz. Peygamber de ölümün temenni edilmemesini tavsiye etmiş ve yaşamının mûmine hayır getireceğini belirtmiştir (Buhârî, “Da'avât”, 30; Müslim, “Zikir”, 10, 13).

Genelde vaaz, tasavvuf ve ahlâk alanlarına dair kaleme alınan eserlerde ölüm uyarıcı ve korkutucu bir vasita olarak kullanılıp dehşet verici tasvirler yapılmıştır. Kur'an'da bile küfür ve inkâr yolunu tutanlar, zulmedenler, müslüman topluma karşı kin besleyip dinî hayat alanında çifte şahsiyet ortaya koyanların ölüm hallerinin elem verici olacağı ifade edilir (el-En'âm 6/93-94; el-Enfâl 8/49-51; en-Nahl 16/28-29; Muhammed 47/26-29). Buna karşılık dünyada iman edip dürüst davrananların kendilerine esenlik dileyen melekler tarafından karşılanacağı, hiçbir korku ve üzüntüye kapılmadan hak ettikleri cennet mutluluğuyla sevinmelerinin kendilerine telkin edileceği haber verilir. Melekler onların dünyada ve âhîrette dostları olduklarını, hizmetlerine hazır bulduklarını ifade edecek, gafûr ve rahîm olan Allah'ın sayısız ikramına mazhar kılınacaklarını belirteceklerdir (en-Nahl 16/32; Fussilet 41/30-32; bk. Taberî, XXIV, 145-146). Yine Kur'an'da meleklerin Allah'a dönüp O'nun yoluna uyanlar için

KIYAMET

dua ve niyazda buldukları, Cenâb-ı Hak'tan böylelerini bağışlamasını, cehennem azabından korumasını, kendilerini iyi yoldan ayrılmayan ataları, eşleri ve nesilleriyle birlikte adn cennetlerine koymasını talep ettikleri anlatılır (el-Mü'min 40/7-8). Bu âyetlerden çıkarılabilecek sonuçlara göre ölümlü başlayan âhiret hayatı neşesi veya sıkıntısı bulunmayan bir yaşantı değildir. "Berzah âlemi" diye de anılan bu hayatın dünya ile âhiret arasında bir geçit yeri teşkil ettiği ve kıyametin kopmasından sonra başlayacak ebedî hayatın bir örneğini oluşturduğu anlaşılmalıdır. Kabrin cennet bahçelerinden bir bahçe veya cehennem çukurlarından bir çukur olduğunu ifade eden ve Hz. Peygamber'e nisbet edilen hadis (Tirmizî, "Kıyâmet", 26) yakın anlamlı başka rivayetlerle de desteklenmektedir (Müslim, "Cennet", 65-66; Tirmizî, "Cenâ'iz", 70).

Kozmik anlamda kıyametin ne zaman kopacağı bilinmemektedir. Kur'an'da kırk yerde geçen "sâat" kelimesiyle anlatılan kıyametin kopuşunun -jeolojik zaman çerçevesinde- yakın olduğu, ansızın geleceği (M. F. Abdülbâki, *el-Mu'cem*, "sâ'at" md.) ve alâmetlerinin belirttiği (Muhammed 47/18) ifade edilmektedir. Ancak bu alâmetlerin nelerden ibaret olduğu açık bir şekilde haber verilmemiş, sadece Ye'cûc ve Me'cûc'ün gelişiyile (el-Enbiyâ 21/96) dâbbetü'l-arzın çıkışı (en-Neml 27/82) kıyamet alâmeti mânâsına alınabilecek bir bağlam içinde zikredilmiştir. Çeşitli hadis rivayetlerinde yer alan kıyamet alâmetlerinden zaman içinde sosyal hayatın bozulmuş ve ahlâkî gerileyişi konu alanların dışında kalanlar isnad veya metin kritiği açısından iman derecesinde bağlayıcı olmaktan uzak bir görünüm arz etmektedir (bk. KIYAMET ALÂMETLERİ).

Kıyamet Halleri. Kıyamet hallerini sûra üflesi, ba's, haşir, hesap, cennet ve cehennem durakları olmak üzere beş merhalede incelemek mümkündür. 1. Kur'an-ı Kerim'de kıyametin fiilen kopması "sûra üflenmek" eylemiyle ifade edilmiştir. Genellikle "üfleme yarayan boynuz benzer boru" diye anlam verilen sûrun mahiyeti hakkında sahih bilgi bulunmamaktadır (Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "svr" md.; İbn Kesîr, I, 210-213). On âyette geçen "sûr" ile (M. F. Abdülbâki, *el-Mu'cem*, "sûr" md.) aynı mânâda kullanılan "nâkür" kelimeleri (el-Müddessir 74/8) yer aldıkları âyetlerin muhtevaları çerçevesinde ele alınınca üflesi iki defa olacağı anlaşılır. Bunların birincisi yer küresinin

bağlı bulunduğu kozmik sistemin değiştirilmesini, ikincisi de bütün ölümlerin diriltip kabirlerinden hesap meydanına hareket etmesini sağlamak için olacaktır (sûra üflesi üç defa olacağı yolundaki telakki ile bunun aksini savunan görüş için bk. Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, I, 302-303; İbn Kesîr, I, 224-227).

Sûra ilk üflesi ve dolayısıyla kozmik düzende meydana gelecek değişikliklerin dehşetini tasvir eden birçok âyet vardır. Bu tür âyetlerin beyanına göre sûra bir defa üflenmekle yer küresi dağlarıyla birlikte yörüngesinden çıkarılıp parçalanacak, olup bitmesi gereken mutlaka gerçekleşecek, gök de yarılıp düzensiz bir şekle bürünecek (el-Hâkka 69/13-16), o gün güneş dürülüp karanlığa gömülecek, yıldızlar kararıp dağılacak, dağlar yerlerinden koparılıp parçalanacak, vahşi hayvanlar bir araya getirilecek, denizler kaynatılacak (et-Tekvîr 81/1-6), insanlar şaşkın şaşkın uçan pervanelere benzeyecek, dağlar da atılmış renkli yünler gibi olacaktır (el-Kâria 101/4-5). Bu âyetlerin mutlaka vuku bulacağını vurgulayarak tasvir ettiği kozmik değişikliğin mahiyeti bilinmese de yine Kur'an'da beyan edildiği üzere maddeden oluşmuş ve hacim taşıyan bir âlem teşkil edilecektir. Yer başka bir yer, göklerin de başka gökler olacağını ifade eden İbrâhim sûresindeki âyete (14/48) Tâhâ sûresindeki âyetler kısmen açıklık getirmektedir (20/105-107): "Sana kıyamet gününde dağların ne olacağını soracaklar. De ki: Rabbim onları ufalayıp savuracak, böylece yer dümdüz bir alan haline getirecek, orada ne iniş ne de bir yokuş görebileceksin."

Kur'an-ı Kerim'de âhiret âleminin fizik yapısı ve onunla bağlantılı olarak tasvir edilen kıyamet hallerine dair birçok âyetin lafız, üslûp ve muhtevası göz önünde bulundurulduğu takdirde İslâm filozoflarının iddia ettiği gibi haşrin cismanî değil ruhanî olduğunu söylemek mümkün görünmemektedir. Duyulara ve onların verilerinden faydalanan akf istidlâle dayanan beşerî bilginin sınırları dışında kalan âhiret âlemi hakkında öncel tahminlerle hüküm verme yönteminin bilim ve düşünce kurallarıyla bağdaşmayacağını belirtmek gerekir (bk. BA'S; HAŞİR).

2. "Uykudan uyandırmak, yeniden diriltmek" anlamına gelen ba'sın sûra ikinci üfleşiyle başlayacağı anlaşılmalıdır. Sûra iki defa üflesi bir arada zikreden Zümer sûresindeki âyette, "Ona bir daha üflenince insanlar bir anda ayağa kalkıp etraflarına bakacaklardır" denilmekte

(39/68), Yâsîn sûresindeki ifade de bunu desteklemektedir (36/51). Ba'sı konu edilen âyetler kabre atıf yapmakta, ancak yeni diriltmenin mahiyeti hakkında bilgi vermemektedir. Çürümüş kemiklerin yeniden hayata kavuşturulmasını aklına sığdıramayan inkârcıyı eleştiren âyetler, bunun imkân dahilinde olduğunu ilk yaratılış örneğini hatırlatarak kanıtlamakta (Yâsîn 36/77-79), aslında göklerin ve yerin yaratılmasının insanları yaratmaktan daha muazzam bir şey olduğunu (el-Mü'min 40/57; en-Nâziât 79/27), bunu gerçekleştirmekten âciz kalmayan Allah'ın ikinci yaratmayı da gerçekleştirmeye elbet muktedir olduğu belirtilmektedir (er-Rûm 30/27; Kâf 50/15). Bunun yanında Hz. Peygamber'den nakledilen bir hadise göre sûra iki üflesi arasında kırk yıl kadar bir zaman geçecek ve ba's, bedenın kuyruk sokumunda bulunan çürümeyen tek unsur durumundaki maddeden (acbü'z-zeneb) geliştirilecektir (*Müşned*, II, 322; Buhârî, "Tefsîr", 39/4, 78/1; Müslim, "Fiten", 141-143). Ayrıca kabirden ilk defa Hz. Muhammed'in kalkacağı belirtilmiştir (Buhârî, "Tefsîr", 39/4; Müslim, "Fezâ'il", 3).

3. "Toplamak, bir araya getirmek" anlamına gelen haşir, yeniden diriltilen insanların hesap meydanına sevk edilmesini ifade eder. Toplanılacak yere "mahşer, mevkîf" (durup bekleyecek yer) veya "arâsat" (birleştirilmiş boş araziler) denir. Kur'an-ı Kerim'in kırkı aşkın âyetinde yer alan haşir kavramı daha çok kıyametin tasviriyle ilgilidir (M. F. Abdülbâki, *el-Mu'cem*, "haşir" md.). Bu âyetlerin beyanına göre başta mükellef olan insanlar ve cinler, ayrıca şeytanlar, melekler ve tapınılan putlar haşredilecektir (Âl-i İmrân 3/158; el-En'âm 6/51, 72, 128; Sebe' 34/40-41; el-Ahkâf 46/6). Bunca kalabalıkların toplanma yerine sevkini, bunları kapsayacak geniş meydana, gerek Allah'a gerekse birbirine yönelik hak ve sorumluluklarının muhasebesinin gerçekleştirilmesini beşer muhayyilesine sığdırmak imkânsız gibi görünürse de semavat ve arzın bütün ordularına sahip bulunan yüce yaratıcı için (el-Feth 48/4, 7) bunun basit bir iş olduğu belirtilir: "Şüphesiz ki hayat veren de ölümlü gerçekleştiren de biziz; her mükellefin dönüp varacağı yer bizim katımızdır. O gün yeryüzü üzerlerinden süratle açılır. Onları bir araya toplamak bizim için kolay bir şeydir" (Kâf 50/43-44).

Haşrin vuku buluş şekli hakkında daha çok hadis rivayetlerinde bazı açıklamalar

mevcuttur. Bu tür naslarda dehşet verici tasvirlerin, selim yaratılışlarının istikametini yanlış yöne çevirmek suretiyle mânevî gerçekleri inkâr eden ve başkalarına din özgürlüğü tanımayan zalimlere yönelik olduğu anlaşılmaktadır. Ana konusu kıyameti tasvir etmekten ibaret olan Meâric sûresinde, dünyada dinî ve mânevî konulara ilgi göstermeyip hayatlarını oyun ve eğlence içinde geçiren kişilerin mezarlarından aceleyle fırlayıp bir hedefe doğru koşuyormuş gibi hareket edecekleri ifade edilmekte ve bu esnada gözleri aşağıya düşmüş, zillate duçar olmuş bir vaziyette olacakları haber verilmektedir (70/43-44). Kur'ân-ı Kerîm'de yer alan başka bir tasvir de şöyledir: "Sakın Allah'ı zalimlerin yaptıkları kötülüklerden habersiz sanma! Allah sadece onlara gözlerin dehşetten dışarı fırlayacağı bir güne, başları bir medet umarcasına kalkık, kendilerine bile dönüp bakamayacak bir şaşkınlık içinde ve çaresizlikten dolayı zihinleri bomboş bir durumda koşuştukları güne kadar zaman tanımaktadır" (İbrâhîm 14/42-43). İbn Abbas'tan gelen bir rivayete göre Hz. Peygamber bir gün etrafındaki sahâbîlere, "Şunu bilmelisiniz ki kıyamette çıplak, yalınayak ve sünnetsiz olarak haşrolunacaksınız" demiş, ardından, "Yaratmayı ilkin nasıl başlattıysak onu tekrar ederiz" (el-Enbiyâ 21/104) meâlindeki âyeti okuduktan sonra kıyamette ilkin Hz. İbrâhîm'in giydirileceğini belirtmiştir (Buhârî, "Rikâk", 45; Müslim, "Cennet", 56-58). Hz. Âişe'den rivayet edilen hadisin devamında Âişe, bir arada bulunacak çıplak kadın ve erkeklerin birbirine bakabileceğinden söz etmiş, Resûl-i Ekrem de, "Durum buna müsaade etmeyecek kadar vahim olacaktır" cevabını vermiştir (krş. İbn Kesîr, I, 268-269). Ebû Hüreyre'den nakledilen bir hadiste de insanların üç grup halinde haşir işlemine tâbi tutulacağı haber verilmektedir: Günahları sebebiyle ümitle korku arasında bulunan müminler ki bunların yaya olarak gitmesi muhtemeldir, binekle gidecek erdemli müminler ve yanlarından ayrılmayan bir ateşle hesap meydanına sevkedilecek gruplar (Buhârî, "Rikâk", 45; Müslim, "Cennet", 59; İbn Hacer, XIII, 188-193).

Hadis ve tefsir rivayetleriyle desteklenen bazı âyetlerde kıyamet gününde ceza ve mükâfat safhasının fiilen başlamasından önce dünyada işlenen kötü amellerin ibret verici yansımalarının olacağı haber verilir. Meselâ toplumu sömürücü bir nitelik taşıyan ribâ işlemi sürdürenler ka-

birlerinden şeytan çarpmış kimselerin cinnet nöbetinden kalktığı gibi kalkacak (el-Bakara 2/275; Taberî, III, 140-141), devlet malına hıyanet edenler kıyamet meydanına haksız yere aldıkları mal boyunlarına asılı olarak geleceklerdir (Âl-i İmrân 3/161). Ebû Hüreyre'den rivayet edilen bir hadiste kaydedildiğine göre Hz. Peygamber sahâbîlere bir hitabede bulunurken devlet malına hıyanet etmenin dehşet verici sonuçlarından söz etmiş ve şöyle demiştir: "Kıyamet gününde birinizin boynunda meleyen bir koyun, diğerinin boynunda için için kişneyen bir at, öbürünün boynunda böğüren bir deve, başkasının boynunda altın ve gümüş, birinininde sallanıp duran bez parçası bulunuyorken karşına çıkmayın! Bunların her biri benden yardım isteyecek, ben de, 'Elimden gelen bir şey yok, dünyada iken sana tebliğ etmişim' diyeceğim" (Buhârî, "Cihâd", 189; Müslim, "İmâre", 24). Ayrıca tabiatın yaratılış ve işleyişinde gözlenen ve semavî kitaplarda yer alan işaretleri görmezlikten gelen, ebedî hayatı ve kulun Allah karşısındaki sorumluluğunu inkâr eden kimselerin âhirette kör, dilsiz ve sağır olarak haşredileceği Kur'an'da beyan edilmektedir (el-İsrâ 17/97-99; Tâhâ 20/124-127). Bu tür naslarda yer alan tasvirleri zâhirî mânalarında anlamak mümkün olduğu gibi işlenen kötü fiillerin dünya ve âhiret çapındaki tahribatı ve acı sonuçlarını dile getiren mecazi anlatımlarla yorumlamak da mümkündür. Meselâ kör olarak haşredilmek "hesap meydanında kendisini savunup haklı olduğunu kanıtlayacak bir delilden yoksun olmak" mânasına yorumlanmıştır (Taberî, XVI, 283-285).

4. "Saymak, hesap etmek, hesaba çekmek" mânalarına gelen hesap (hisâb) arsât meydanında toplandıktan sonra sual, kitap, mizan ve iyiliklerle kötülüklerin hesaplanması gibi âhiret hallerini kapsar. Kur'ân-ı Kerîm'de ölçü ve tartıda hile yapanların âhiretteki acıklı hallerine temas edilirken kıyamet "bütün insanların rabbü'l-âlemînin huzurunda divan duracağı büyük bir gün" olarak tasvir edilir (el-Mutaffifîn 83/1-6). Hz. Peygamber, sözü edilen âyetleri hatırlatarak kıyamet gününde güneşin insanlara çok yaklaşıcağını ve kişilerin amellerine göre topluklarından boğazlarına kadar yükselen bir ter içinde kalacaklarını belirtmiştir (Buhârî, "Rikâk", 47; Müslim, "Cennet", 60-62; Taberî, XXX, 115-118; İbn Kesîr, II, 3-5).

Çeşitli âyetlerde âhiret âlemine de vurgu yapılarak Cenâb-ı Hakk'ın insanların hesabını çabuk göreceği kaydedilmektedir (M. F. Abdülbâkî, *el-Mu'cem*, "serf" md.). Ancak güvenilir hadis kaynaklarında zikredildiğine göre kıyamet gününde hesap meydanında toplanma ve hesap öncesi bekleşme uzun sürecek, nihayet insanlar Hz. Âdem'den başlamak üzere Nûh, İbrâhîm, Mûsâ ve İsâ'ya başvurup hesabın başlaması için Allah'a niyazda bulunmalarını isteyecek, fakat her birinin buna cesaret edemeyeceğini söylemesi üzerine Resûlullah'a başvuracaklar, onun huzûr-i ilâhîdeki dua ve niyazından sonra hesap başlayacaktır (Buhârî, "Tefsîr", 17/4; Müslim, "İmân", 322-328; İbn Kesîr, II, 23-27).

Konuyla ilgili naslardan hesaba çekilmenin sorgulama ile başlayacağı ve ilke olarak sorumluluğun ferdî olacağı anlaşılmaktadır. "Kimse başkasının günah yükünü taşıyamaz. Kendi yükü ağır gelen kimse onu taşımak için başkasına çağırıda bulursa ve o yakını da olsa günahının hiçbir kısmını üstlenemez" (Fâtır 35/18). Bununla birlikte başkalarının hak yolundan sapmasına sebep olanlar kendi günahlarıyla birlikte saptırdıkları kimselerin günahlarından da sorumlu olacaklardır (en-Nahl 16/24-25; el-Ankebût 29/12-13). Aynı konuyu işleyen hadis rivayetlerinde, saptırdıkları kimselerin de günahlarının cezasını görecekları beyan edilirken yanında başkalarının hidayete ermesine ve iyilik yapmasına vesile olanların bundan mükâfat alacakları da haber verilmektedir (Müslim, "İlim", 15-16; Tirmizî, "İlim", 16; Nesâî, "Zekât", 64).

İnsan ilâhî emaneti taşıyan çok değerli bir varlıktır. Birçok tabiat nesne ve olayı, hayatını sürdürmesi ve arzularını yerine getirmesi için bu değerli varlığın hizmetine verilmiştir. İnsan, akıl ve şuurla donatılıp iyiliğe yönelik selim bir fıtrata sahip kılınmakla birlikte kendisine ilâhî vahyin aydınlatığı akla, hikmete ve fıtrata zıt davranışlarda bulunma özgürlüğü de verilmiştir. Bütün bu yetenek ve imkânlarını, bir hadiste de zikredildiği üzere ömrünü, gençliğini, servetini ve ilmini nelerle kullanıp harcadığı mutlaka sorulacaktır (Tirmizî, "Şifâtü'l-kıyâme", 1). Her mükellef kendi imkânları ve bunlar sayesinde yüklediği görev çerçevesinde sorguya tâbi tutulacaktır. Hesabın bu derecesine peygamberler de dahildir (el-Mâide 5/109; el-A'râf 7/6).

Kur'ân-ı Kerîm'de hesabın yazılı bir belgeye (kitap) dayandırılarak yapılacağı

KIYAMET

ve herkesin kendi belgesini inceleyip âkıbetini tesbit edebileceği belirtilir (el-İsrâ 17/13-14). Bunun yanında tartı ve teraziden, tartıların ağır veya hafif gelmesinden söz edilir (el-A'râf 7/8-9; el-Kâria 101/6-8). Gazzâlî gibi halka hitap etmek amacıyla akîde risâlesi telif eden müelliflerin ve Selef yöntemini benimseyen âlimlerin eserlerinde yer alan kitap (amel defteri) ve teraziye ait maddî tasvirlerin bir esasa dayanmadığı anlaşılmaktadır (Gazzâlî, I, 120-121, 136; Muva'ffakuddin İbn Kudâme, s. 35-36). Kur'an'da, hesap sırasında inkârcıların ağızlarına mühür vurulup işledikleri kötülükleri ellerinin haber vereceği, ayaklarının da buna tanıklık edeceği (Yâsîn 36/65), ayrıca Allah düşmanlarının kulakları, gözleri ve tenlerinin kendi aleyhlerine olmak üzere tanıklıkta bulunacağı ifade edildiği göz önünde bulundurularak yazılı belgenin kişinin fizikî yapısında bulunduğunu, tartma işleminin bu çerçevede bir değerlendirme niteliği taşıdığını söylemek mümkündür. Nitekim kelâm âlimleri bu konuda maddî tasvirler yapmaktan kaçınmıştır. Mâtürîdî, tartıların ağır veya hafif gelmesinin hesaba katılabilecek derecede değerli veya hiçbir kıymet ifade etmeyen bâtil konumunda bulunması mânasına alınmasının daha isabetli olacağını söylemektedir (*Te'vîlâtü'l-Kur'ân*, vr. 242^b-243^a; krş. Teftâzânî, s. 137). Mücâhid, Dahhâk ve A'meş gibi âlimlerin buradaki vezin ve mîzanın tartı değil "adalet ve hakkaniyet" mânasına geldiği yolunda bir kanaate sahip olduklarını Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî nakletmektedir (*et-Tezkire*, II, 16).

"İnsanlara zulmedenleri, aynı çizgideki arkadaşlarını, uğruna zulmettikleri ve Allah'ı bırakıp tanrı edindikleri putları bir araya getirin ve hepsini cehennemnin yoluna sevkedin. Durdurun onları, sorgu ve hesaba çekileceklerdir" (es-Sâffât 37/22-24) meâlindeki âyetlerle kitapları sağdan verilecek kimselerin hesap vermesinin kolay olacağını ifade eden ilâhî beyan (el-İnşikâk 84/7-9), kıyametteki sorgu ve hesabın inkârcılar ve zalimler için çetin geçeceğini göstermekte, bunun yanında samimi müminler için elem verici bir durumun söz konusu olmayacağına işaret etmektedir. Resûlullah'ın, inceden inceye hesaba çekilecek kimselerin hüsrana uğrayacağını söylemesi üzerine Hz. Âişe, İnşikâk sûresindeki âyeti hatırlatarak hesaba kolay geçmesinin gerektiği yolunda bir fikir ileri sürmüş, bunun üzerine Resûl-i Ekrem, "O âyetin bahis konusu ettiği şey hesap değil arzdr" şeklinde cevap

vermiştir (Buhârî, "Rikâk", 49; Müslim, "Cennet", 79-80). Bu tür nakillerden hareketle iman ve iyi davranış sahibi kimselerin tâbi tutulacağı hesabın genel bir kontrol niteliğinde olacağını söylemek mümkündür. Başta Buhârî ve Müslim olmak üzere muhaddisler, hesaba çekilmekten birçok kişinin cennete gireceğini ifade eden hadisler nakletmişlerdir (*Miftâhu künûzi's-sünne*, s. 126-127; çeşitli rivayetler için bk. İbn Kesîr, II, 147-160). Bu nevi hadisleri sözü edilen arz niteliğindeki kolay hesap kontrolü şeklinde anlamak mümkündür.

5. Kıyamet hallerinin sonuncusu, ebedî saadet ve ebedî hüsrân yeri olarak tanımlanan cennetle cehennemdir. Kur'an-ı Kerim'in birçok âyetinde bu iki kavram karşılıklı olarak zikredilmekle birlikte A'râf sûresinde aynı adla anılan üçüncü bir mekândan söz edilir (7/46-49). "Cennet ile cehennemi birbirinden ayıran sürun yüksek kısmı" diye tanımlanan a'râfta kalacak kişilerin kimler olacağı konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür (bk. Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, II, 24-28; *DİA*, III, 259). A'râf ehli melekler, peygamber ve şehidler gibi seçkin kişiler değil müşriklerin çocukları, fetret ehli veya iyiliğiyle kötülüğü eşit durumda bulunan kimseler de olsa tercih edilen görüşe göre bunlar da sonuçta cennete girecektir. Böylece âhiret âleminde cennetle cehennemden başka nihâi bir durağın bulunmadığı anlaşılmaktadır.

Pek çok âyette âhiret mutluluğunu sağlayacak olan şeyin iman ve iyi davranış olduğu belirtilmekte, ayrıca âhirette hiç kimsenin başkası için bir ödemedede bulunamayacağı, kimseden şefaât ve fidye kabul edilmeyeceği, baba-evlât arasında bile sorumluluk aktarmasının yapılamayacağı önemle vurgulanmaktadır (el-Bakara 2/48, 123; Lokmân 31/33). Kur'an'ın beyanlarında hâkim olan ferdî sorumluluk, ferdî ceza veya mükâfat ilkesi açısından bakıldığı takdirde âhirette şefaât mekanizmasına yer bulmak mümkün görünmez. Otuza yakın âyette geçen şefaât kavramı genelde şirki eleştirmesinin yanında putların kurtarıcılık yönünün bulunmadığı gerçeğini dile getirmektedir (M. F. Abdülbâki, *el-Mu'cem*, "şf" md.). Ancak bazı âyetlerde şirk çerçevesindeki şefaât iddiaları reddedildikten sonra istisnalar getirilerek Allah'ın izin ve rızasına uygun düşen kişilerin şefaât edeceği, aynı sınırlar içinde kalanlar için de şefaât edilebileceği ifade edilmektedir (el-Ba-

kara 2/255; Yûnus 10/3; el-Enbiyâ 21/28; Sebe' 34/23).

Şefaât imanın tarifi, büyük günah işleyenlerin âhiretteki konumu gibi önemli konuları ilgilendirdiği için Ehl-i sünnet, Havâric ve Mu'tezile mezhepleri arasında anlaşmazlık konularından birini oluşturmuştur. Hz. Peygamber'in kıyamette hesap işleminin başlaması için bütün insanlara yönelik şefaati, ayrıca iman ve amelleri sayesinde cennete girenlerin oradaki derecelerinin yükseltilmesi anlamındaki şefaât anlayışına itiraz edilmezken ebedî kurtuluşu etkileyici nitelikte olmak üzere büyük günahların affedilmesi, iyilikleriyle kötülükleri eşit gelen veya cehenneme girme konumunda bulunan kimseler için şefaât edilmesine karşı çıkmıştır. Ehl-i sünnet'in Selef ve kelâm ekollerine bağlı âlimleri şefaatin hak oluşu yolunda birçok hadis rivayetini delil olarak zikrederler. Muhaddis İbn Kesîr'in çeşitli rivayetleriyle bir araya getirdiği bu hadislerin çoğunlukla *Kütüb-i Sitte* dışındaki kaynaklarda yer aldığı dikkat çekmektedir (*en-Nihâye*, II, 268-342). Âyet ve sahih hadislerden oluşan nasrların mevcudiyeti karşısında şefaatin temelden yokluğunu ileri sürmek mümkün değildir; esasen İslâm mezhepleri tarihinde böyle bir akımın varlığı da bilinmemektedir. Şefaate nâil olabilmek için samimi bir imanla birlikte ebedî kurtuluş yolunda az veya çok bir mesafe katetmiş olmak gereklidir. Peygamberlerin şefaati, nebînin ve getirdiği mesajın dünya ve âhiret çapındaki önemi belirtmesi açısından büyük önem taşımaktadır. Peygamberlerden başka âlimlerin, şehidlerin ve diğer müminlerin şefaatleri sabitse (Müslim, "İmân", 302-304; İbn Mâce, "Zühd", 37; İbn Kesîr, II, 327-339) bu, mümin bir toplum oluşturmuş insanların birbirlerine sevgi ve saygı göstermelerinin bir faktörünü, ayrıca engin ilâhî rahmetin tecelli vasıtalarından birini gösterir.

Çeşitli âyet ve hadislerden, cennete girmeye hak kazanan kimselerin bazı fizyolojik ve psikolojik operasyonlardan geçirileceği anlaşılmaktadır (*DİA*, VII, 381). Kevser sûresinde işaret edilen, bunun yanında *Kütüb-i Sitte*'de genişçe yer alan Havz-ı Kevser suyundan içmek (*Miftâhu künûzi's-sünne*, s. 165-166) kin, kıskançlık gibi beşerî duygulardan arınmaya vesile olabilir. Konuyla ilgili hadisler her peygamberin bir havuz ve su kaynağının olacağı, ümmetinin bu kaynaktan içtikten sonra cennete gireceği ifade edilir (bk. HAVZ-ı KEVSER).

Kur'ân-ı Kerîm'de cehennemden ve oraya girmeye müstahak olanlardan söz eden âyetlerin devamında, "İçinizden oraya uğramayacak hiçbir kimse yoktur; bu, rabbın için kesinleşmiş bir hükümdür" denilmektedir (Meryem 19/71). Âyetin tefsirini yapan âlimler çeşitli görüşleri sürmekle birlikte (Taberî, XVI, 136-144) cehennemin yanında kurulan, cennete de geçit veren bir nevi köprü'nün (sırat) bulunacağı, bu köprüden kurtuluşu hak edenlerin rahatlıkla geçeceği, diğerlerinin ise cehenneme düşmesini sağlayacağı anlaşılmaktadır (*Miftâhu künûzi's-sünne*, s. 265-266; İbn Kesîr, II, 172-190).

Hemen bütün İslâm âlimlerinin kabul ettiği üzere yüzlerce âyette yer alan cennet ve cehennem hayatıyla ilgili tasvirleri sembolik veya hayali olarak nitelendirmek mümkün değildir. Böyle bir şeyin benimsemesi halinde bütününü Kur'an metninin lafız ve mânasını nâzil olduğu Arap dilinin kuruluşunun dışında bırakma ve Kur'an mesajının anlaşılıp uygulanmasını ortadan kaldırma gibi bir sonuç doğar. Bunun yanında ebedî hayat, bizce fiilen yaşanan veya yaşayanlar tarafından haber verilip dünyevî yapımızca algılanabilen türden bir hayat değildir. Bu sebeple gaybdan haber veren nasrlara dayanarak elde edilebilen bilgiler, gerçeğe yaklaşıncı ve onunla benzerlik tesis edici nitelikte bilgiler olarak kabul edilmelidir. Özellikle cennet hayatı için bu anlayışı destekleyen âyet ve hadisler mevcuttur (el-Bakara 2/25; es-Secde 32/17; Buhârî, "Tevhîd", 35; Müslim, "İmân", 312, "Cennet", 2-5). Gayb âlemine ait bulunmaları açısından cennetle cehennem arasında fark yoktur.

İslâm akaidinin nakle bağlı konularının (sem'iyât) başında yer alan kıyamet halleri alanında İslâm mezhepleri arasında kaydadeğer görüş farklılıkları yoktur. Ancak Hz. Peygamber'den sonra nübüvete ait bir tür gücün kendilerince belirlenen imamlarda devam ettiğine inanan İmâmîyye Şîası, kıyametin çeşitli merhalelerinde Ehl-i beyt'e ve imamlara farklı etkinlikler ve konumlar atfetmiştir. Bu teklâkiye göre kabir hayatından itibaren çeşitli duraklarda kişiye yöneltilen sorular arasında Hz. Ali ve evlâdına karşı muhabbet besleyip beslemediği, onları imam olarak tanıyıp tanımadığı hususu yer almakta, hesap, mizan, sıratın geçiş ve cehennemden kurtulup cennete girişte Ehl-i beyt sevgisi veya düşmanlığının büyük çapta etkili olacağı dile getirilmekte-

dir (Feyz-i Kâşânî, II, 879, 934, 967, 974, 982; Meclisî, VII, 100, 102, 175, 260-261, 284). Tarihte olduğu gibi günümüzde de müslüman nüfusun yüzde doksanından fazlasını oluşturan Ehl-i sünnet'in âlimleri, Hz. Ali'ye ve Ehl-i beyt'e karşı sevgi ve saygı beslemekle birlikte dünya durdukça var olacak ve bütün insanlığa hitap edecek olan İslâmiyet gibi bir dinin kurtuluş vesilelerini belli insanlara bağlamayı isabetli görmemişlerdir.

Yer küresi kozmik değişikliğe uğrayıp bağlı bulunduğu sistemle birlikte başka bir şekil aldıktan ve büyük kıyamet kopuktan sonra farklı bir kozmik sistem içinde yer alan başka bir gezegende bir mükellefiyet âlemi ve ilâhî emaneti taşıyacak mükellef bir tür bulunacak mı? Bu soruyu içinde bulunduğumuz zamana ve önceki asırlara yönelik olarak da sormak mümkündür. Mutahhar b. Tâhir el-Makdisî, cennetle cenennemin içindekilerle birlikte ebedî olarak devam edeceğini belirttiğinden sonra Cenâb-ı Hak'ın başka bir âlem ve başka bir tür yaratıp onları da göndereceği peygamberler vasıtasıyla mükellef kılıp kılmayacağını bilmediğini söylemiş ve Ehl-i kitap grupları arasında belli periyotlarla mükellefiyet ve kıyamet âlemlerinin tekrarlanacağı yolunda kanaat taşıyan mezheplerin bulunduğunu ifade etmiştir. Yine onun nakline göre eski düşünürler, Allah'ın mahlûkatı yaratmasının kendi lutf ve cömertliğinin eseri olduğunu kabul etmişler ve erdemli bir cömerdin cömertliğini zamanın bütün dilimleri içinde göstermemesini mümkün görmemişlerdir; bu sebeple de Allah'ın şimdiki kadar olduğu gibi bundan sonra erdirip aynı mahiyette başka âlemler icat edeceği kanaatini taşımışlardır (*el-Bed' ve't-târîh*, II, 235-236).

Kur'ân-ı Kerîm'de insanın tabiatın çok değerli bir varlığı olduğu belirtilmekte ve içinde yaşadığı kozmik sistemdeki her şeyin onun hizmetine sunulduğu haber verilmektedir (meselâ bk. el-Bakara 2/29; İbrâhîm 14/32-34; el-İsrâ 17/70; el-Câsiye 45/12-13). Ancak bu nevi beyanlar bütünüyle tabiatın sadece insan türü için yaratıldığı, işleyiş ve düzeninin yalnız onun varlığıyla paralel bir durum arzettiği mânâsına gelmez. Nitekim Kur'an'da beşer türünün atası Hz. Âdem'in yaratılışından bahsedilirken Âdem'in yeryüzüne bir halife olarak yerleştirildiği ifade edilir (el-Bakara 2/30). Râgıb el-İsfahânî halife olu-şu "ölen, yahut hayatta olmakla birlikte

herhangi bir sebeple yerinde bulunmayan veya acze düşen birine niyâbet etmek ve onun konumuna geçmek" şeklinde açıklamış (*el-Müfredât*, "hlf" md.), müfessirler de Bakara süresindeki âyeti izah ederken İbn Abbas'a ait şöyle bir yorumu nakletmişlerdir: Yeryüzünde önce cinler ikamet ediyordu. Fakat aralarında anlaşmazlığa düşerek birbirlerini öldürmeye başlamışlardı. Bunun üzerine Allah melekler gönderip onların âsilerini cezalandırmış, geri kalanlarını adalara ve dağlara sürgün etmiştir (Taberî, I, 288; İbn Atıyye el-Endelüsî, I, 164; Fahreddin er-Râzî, II, 180). Aslında Kur'ân-ı Kerîm'in insanlar tarafından algılanamayan, fakat onlar gibi tabiatın yer alıp mükellefiyet taşıyan cin türüne dikkat çekmesi, beşer dışında başka mükelleflerin ve onları barındıran âlemlerin mevcudiyetine bir işaret niteliği taşımaktadır. Engin ilim, sınırsız kudret, kayıtsız irade, kesintiye uğramayan lutf ve cömertlikle nitelenen yüce yaratıcının sıfatlarını, uçuşu bucaksız tabiat içinde bir nokta konumunda bulunan insan türü ve onu barındıran yer küresiyle sınırlandıran anlayışı, İslâm literatürünün tanıttığı ulûhiyyet makamının azametiyle bağdaştırmak mümkün görünmemektedir (literatür için bk. **ÂHİRET**).

BİBLİYOGRAFYA :

Râgıb el-İsfahânî, *el-Müfredât*, "kvm", "svr", "hlf" md.leri; *Lisânü'l-Arab*, "kvm" md.; M. F. Abdülbâki, *el-Mu'cem*, "kıyamet", "âhîr", "âhîret", "yevme", "yevme'izin", "yevmizin", "sâfat", "sûr", "haşr", "seri", "şf" md.leri; *Miftâhu künûzi's-sünne*, Kahire 1353/1934, s. 79-81, 126-127, 165-166, 265-266; *Müsned*, II, 322; Dârimî, "Rikâk", 79-122; Buhârî, "Da'avât", 30, "Tefsîr", 17/4, 39/4, 78/1, "Rikâk", 39-53, "Cihâd", 189, "Tevhîd", 35; Müslim, "Zikir", 10, 13, "Cennet", 2-5, 56-59, 60-62, 65-66, 79-80, "Fiten", 141-143, "Fezâ'il", 3, "İmân", 24, "İmân", 302-304, 312, 322-328, "İlim", 15-16; İbn Mâce, "Zühd", 37; Tirmizî, "Kıyâmet", 26, "Sıfatü'l-kıyâme", 1, "Cenâ'iz", 70, "İlim", 16; Nesâî, "Zekât", 64; Taberî, *Câmi'u'l-beyân* (nşr. Halîl el-Mîs), Beyrut 1415/1995, I, 288; III, 140-141; XVI, 136-144, 283-285; XX, 150-153; XXIV, 145-146; XXX, 115-118; Mâtürîdî, *Te'vilâtü'l-Kur'ân*, Hacı Selim Ağa Ktp., nr. 40, vr. 242^b-243^a; Makdisî, *el-Bed' ve't-târîh*, II, 235-236; Ebû Abdullah el-Halîmî, *el-Minhâc fi şu'abi'l-imân* (nşr. Hilmi M. Fûde), Beyrut 1399/1979, I, 336-495; Gazzâlî, *İhyâ*, Kahire 1417/1997, I, 120-121; 136; VI, 161; İbn Atıyye el-Endelüsî, *el-Muharrerü'l-veciz*, Muhammediye 1975, I, 164; Fahreddin er-Râzî, *Mefâtihu'l-gayb*, Beyrut 1410/1990, II, 180; Muvaffakuddin İbn Kudâme, *Lüm'atü'l-ittikâd* (nşr. Bekir Topaloğlu), İstanbul 1414/1993, s. 35-36; Muhammed b. Ahmed el-Kurtubî, *et-Tezkire fi ahvâli'l-mevtâ ve umûri'l-âhire* (nşr. Ebû Süfyân Mahmûd b. Mansûr el-Bestavîsî), Medine 1417/1997, I, 302-303, 325-356; II, 16, 24-28; ayrıca bk. neşredenin

KIYAMET

girişi, I, 3-4; hadis indeksi, II, 602-638; İbn Kesîr, *en-Nihâye* (Zeynî), I, 210-213, 224-227, 255-256, 268-269; II, 3-5, 23-27, 147-160, 172-190, 268-342; Teftâzânî, *Şerhu'l-Akâ'id*, İstanbul 1315, s. 137; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, Beyrut 1416/1996, XIII, 188-193; Feyz-i Kâşânî, *İlmü'l-yakîn*, Kum, ts. (İntişârât-ı Bîdâr), II, 879, 934, 967, 974, 982; Meclîsî, *Bihârü'l-envâr*, Beyrut 1403/1983, VII, 100, 102, 175, 260-261, 284; Cevâd Ali, *el-Mufaşşal fi târihi'l-'Arab kab-le'l-İslâm*, [baskı yeri yok] 1413/1993, VI, 122-142; D. Galloway, "The Resurrection and Judgment in the Kor'an", *MW*, XII/4 (1922), s. 348-372; J. Kl., "Eschatology", *EJd.*, VI, 860-880; J. A. MacCulloch, "Eschatology", *ERE*, V, 375-391; Z. Werblowsky, "Eschatology: An Overview", *ER*, V, 149-150; Yusuf Şevki Yavuz, "A'râf", *DİA*, III, 259; Bekir Topaloğlu, "Cennet", a.e., VII, 381.

BEKİR TOPALOĞLU

KIYAMET ALÂMETLERİ

Kozmolojik düzenin bozulmasından önce meydana gelecek olan ve bu sürecin jeolojik zaman ölçüsüyle yaklaştığına işaret eden belirtiler.

Sözlükte "alâmet" mânâsındaki şeratin çoğulu olan *eşrât* ile "zaman dilimi, belirlenmiş vakit" anlamına gelen *sâat* kelimelerinden oluşan *eşrâtûs-sâa* "kiyamet alâmetleri" demektir. Kur'an-ı Kerim'de değişik adlarla anılan kıyametin isimlerinden biri "es-sâa"dır. Kur'an'da *eşrâtûs-sâa* terkihi yer almamakla birlikte bir âyette *eşrâtın* "sâat"ın yerini tutan zamire muzaf olması yoluyla bu terkip dolaylı biçimde oluşturulmuştur (Muhammed 47/18). Kur'an-ı Kerim'de "kiyametin kopma zamanı" anlamında kırk yerde geçen *sâat* kelimesinin yer aldığı âyetlerde kıyametin mutlaka vuku bulacağı belirtilir. Onun kopuş zamanı yaklaştığı ve alâmetleri ortaya çıkmıştır. Ansızın gerçekleşecek olan kıyametin kopuş zamanına ait bilgi Allah nezdindedir, dünyadaki davranışlarının karşılığını görmeleri için bunun zamanı insanlardan gizlenmiştir (M. F. Abdülbâkî, *el-Mu'cem*, "sâ'at" md.). Kur'an'da kıyamet alâmetlerinin nelerden ibaret olduğuna dair bilgi verilmiş, sadece Ye'cüc ve Me'cüc'ün gelişinden (el-Enbiyâ 21/96), dâbbetü'l-arzın çıkışından (en-Neml 27/82), göğün insanların saracak bir duman (duhân) yayacağından (ed-Duhân 44/11-12) ve ayın yarılacağından (el-Kamer 54/1) bahsedilmiştir.

Hadislerde de kıyamet alâmetleri *eşrâtûs-sâa* tabiriyle ifade edilir. Bu hadislerde belirtildiğine göre Hz. Peygamber kıyametin kopuş zamanını bilmediğini

söylemiş, ancak kopmasından önce vuku bulacak bazı olayların onun yaklaştığının alâmetleri sayılacağını haber vermiştir (Buhârî, "İmân", 37). Âhir zaman peygamberi ve son nebî olması dolayısıyla kıyamete yakın bir zaman diliminde gönderildiğini açıklayan Resûl-i Ekrem'in (Buhârî, "Talâk", 25, "Rikâk", 39; Müslim, "Fiten", 132-135) kıyamet alâmeti olarak zikrettiği rivayet edilen olayların başlıcaları şunlardır: İlimin ortadan kalkıp cehaletin yerleşmesi, sarhoşluk veren içkilerin yaygınlaşması, zinanın alenî hale gelmesi, köle kadının efendisini doğurması, çobanların zenginleşerek bina yapmakta yarışması, zekât verilecek kimse bulunamayacak kadar servetin çoğalması, aynı davayı güden iki büyük topluluğun birbiriyle savaşması, adam öldürme olaylarının ve fitnelerin fazlaşması, elli kadına bir erkek düşecek şekilde kadın nüfusunun artması, müslümanların kıldan ayak kabı giyen, küçük gözlü ve geniş yüzlü insan gruplarıyla savaşması, insanların hayatlarından bıkararak ölümlere gıpta etmesi, Allah'ın elçisi olduğunu iddia eden otuz yakın yalancı deccâlin türemesi, yeryüzünde Allah veya lâ ilâhe illallah diyen bir kimsenin kalmaması, gece ile gündüzün birbirine eşit hale gelip kopuş zamanının yakınlaşması, Ye'cüc ve Me'cüc Seddi'nin açılması, (Suriye'de bulunan) Busrâ'daki develerin boyunlarını aydınlatacak bir ateşin Hicaz bölgesinden çıkması, depremlerin sıklaşması, güneşin batıdan doğması, dâbbetü'l-arzın zuhur etmesi, doğuda, batıda ve Arap yarımadasında kara parçalarının batması (Buhârî, "Fiten", 4-5, 22, 24, "İtk", 8, "Cihâd", 95, "Nikâh", 110; Müslim, "İlim", 8-10; İbn Mâce, "Fiten", 25-36; Tirmizî, "Fiten", 35, 42-43). Hadislerde belirtildiğine göre kıyametin kopuşu ansızın vuku bulacak, bu sırada alışveriş yapanlar işlerini bitiremeden, yemek yiyenler lokmasını ağızına götürmeden, havuz yaptıran kişi havuzuna girmeden ve devesinin sütünü sağan kimse bunu misafirine ikram edemeden kıyamet kopacaktır (Buhârî, "Fiten", 25).

Hadis şerhleriyle "fiten" ve "melâhim" türü kitaplarda kıyamet alâmetleri hakkında çeşitli rivayetler Hz. Peygamber'e atfedilir. Bu rivayetlerde ahlâkî bozuluşa, dinî-içtimâî hadiseler ve tabiat olaylarına ilişkin oldukça ayrıntılı bilgilere yer verilir. Nakledilen metinlere göre kıyamet alâmetleri şöyle gelişecektir: Kur'an'ın önemi insanlar tarafından unutulacak, namaz kılınmayacak, emanete riayet edilmeyecek, faiz helâl sayılacak, seviye-

siz ve şahsiyetsiz kişiler yönetici olacak, ebeveyne isyan edilip beyler hanımların emrine girecek, toplumlar geçmişlerine lânet okuyacak, akşam mümin olarak yatan kişi sabah kâfir olarak kalkacak, yöneticiler insanlara zulmedecek, şerrinden korkulan kimselere itibar edilecek, ticareti dürüst olmayan gruplar ele geçirecek, mescidler süslenmekle birlikte ibadete önem verilmeyecek, erkekler erkeklerle, kadınlar da kadınlarla yetinecek, kadınlar sosyal konum açısından ön plana çıkarılacak ve erkekler kadınlara benzemeye çalışacak, açlıklar yayılacak, hayasızlık çoğalacak, cihad ve irşad faaliyetleri terkedilecek, sadece din dışı ilimler öğretileniler, kader inkâr edilecek ve yıldız falına inanılacak, liderliğe elverişli kimseler azalacak, âni ölümler çoğalacak, cahiller, aynı zamanda dürüst olmayan zâhid ve sûfiler türeyecek, akrabalık bağları kesilecek, yalancılar tasdik edilip doğru konuşanlara itibar edilmeyecek, kitapların sayısı artacak, yağmurlar ve yıldırımlar çoğalacak, madenler yok olacak (İbn Kesîr, I, 21, 178-179; Berzencî, s. 70-75; Hammûd b. Abdullah et-Tüveycirî, II, 78, 293; Yûsuf b. Abdullah el-Vâbil, s. 179-235). Çoğu zayıf veya uydurma olan, toplumdaki dinî, içtimâî ve siyasî gelişmeleri yansıtan bu rivayetlerde belirtilen alâmetlerin sayısı yetmiş aşındır. Kıyametin kopma zamanını bildiren herhangi bir âyet veya sahih hadis bulunmamakla birlikte âhir zaman peygamberinin gelişyle kâinatın son zaman dilimine girdiğini göz önünde bulundurarak kıyametin kopuşunun ashaptan itibaren başlayabileceği düşünülmüş ve III. (IX.) yüzyıldan başlayarak hadislerde zikredilen kıyamet alâmetlerine inanılması itikadî bir ilke haline getirilmiştir (Ebû Abdullah İbn Mende, II, 911).

Kıyamet alâmetleri ortaya çıkış zamanı, önemi ve mahiyeti dikkate alınarak değişik tasniflere tâbi tutulmuştur. Ortaya çıkış zamanına göre kıyamet alâmetleri zuhur edip sona eren uzak (geçmiş) alâmetler, zuhur etmekte olan ve artarak devam eden orta alâmetler, zuhurunun hemen ardından kıyametin kopacağı yakın alâmetler olmak üzere üç gruba ayrılır. Uzak alâmetler arasında Resûl-i Ekrem'in vefatı, Kudüs'ün fethi, Hz. Ömer ve Osman'ın öldürülmesi, Cemal ve Sıffin vak'aları, Hz. Hüseyin'in öldürülmesi, Fâtımî ve Karâmita fitneleri, ayrıca belli yerlerde vuku bulmuş bazı depremler zikredilir. Bunların sonuncusu dışında hiçbirisi hadislerde kıyamet alâmeti olarak yer al-